

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БУДІВНИЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ

Кафедра водопостачання, каналізації і гідравліки

ЗАТВЕРДЖУЮ
Декан санітарно-технічного
факультету

Шилін В.В.
" 15 " 09 2019 року

ЗАТВЕРДЖУЮ

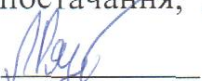
В.о. ректора

Череднік Д.Л.
" 16 " 09 2019 року

РОБОЧА ПРОГРАМА НОРМАТИВНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ ОК 1.2.10 Основи гідромеліорації

рівень вищої освіти	перший (бакалаврський)
галузь знань	19 Архітектура та будівництво
спеціальність	194 Гідротехнічне будівництво, водна інженерія та водні технології
освітньо-професійна програма	Гідротехнічне будівництво, водна інженерія та водні технології
факультет	Санітарно-технічний

Харків – 2019 рік

РОЗРОБНИК: Рязанцев О.І., доцент кафедри водопостачання, каналізації і гідравліки, канд. техн. наук, доцент

Робоча програма затверджена науково-методичною радою Харківського національного університету будівництва та архітектури.

Протокол від 12 вересня 2019 р. № 10

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри водопостачання, каналізації і гідравліки.

Протокол від 12 червня 2019 р. № 17

Завідувач кафедри водопостачання,
каналізації і гідравліки

 Епоян С.М.

Схвалено методичною комісією санітарно-технічного факультету
Протокол від 12 вересня 2019 р. № 11

Голова **Бабасва О.В.**

Керівник групи забезпечення спеціальності

194 Гідротехнічне будівництво,

водна інженерія та водні технології

 Епоян С.М.

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, освітня програма, рівень вищої освіти	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма здобуття освіти	заочна форма здобуття освіти
Кількість кредитів денна – 4 заочна –	Галузь знань 19 Архітектура та будівництво	Нормативна	
	Спеціальність: 194 Гідротехнічне будівництво, водна інженерія та водні технології	Мова навчання українська	
Модулів – 1	Освітньо-професійна програма: Гідротехнічне будівництво, водна інженерія та водні технології	Рік підготовки	
Змістових модулів – 3		3-й	–
Індивідуальне науково-дослідне завдання розрахунково-графіч. робота (назва)		Семестр	
		6-й	–
Загальна кількість годин: денна – 120 заочна –		Лекції	
		36 год.	–
		Практичні, семінарські	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 4	36 год.		–
	Лабораторні		
	– год.	–	
	Самостійна робота		
	24 год.	–	
Індивідуальні завдання			
24 год.	–		
		Вид контролю: диф. залік	

2. Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета: засвоєння й формування у майбутніх фахівців умінь та знань сучасних технологій регулювання водного режиму ґрунтів, конструкцій систем регулювання водного режиму ґрунтів, методів проектування та розрахунку елементів гідромеліоративних систем.

Завдання: створення бази для успішного виконання робіт пов'язаних з розрахунком та проектування систем регулювання водного режиму ґрунтів та створення бази для успішного вивчення спеціальних дисциплін таких як, "Раціональне використання водних ресурсів" та ін.

Предмет: вивчення дисципліни є: водний режим ґрунтів і технологія його регулювання, проектування і розрахунки елементів гідромеліоративних систем, спеціальні види гідромеліорації.

Компетентності та програмні результати навчання навчальної дисципліни

Компетентності, якими повинен оволодіти здобувач	Програмні результати навчання
<p>Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та вирішувати практичні питання у сфері гідротехнічного будівництва, водної інженерії та водних технологій, що характеризується комплексністю та невизначеністю умов, на основі застосування основних теорій та методів прикладних наук. Здатність брати участь в проектуванні гідротехнічних, водогосподарських та природоохоронних об'єктів, у тому числі з використанням програмних систем автоматизованого проектування, складати окремі види технічної документації в складі проектів.</p> <p>ФК4 – Здатність до усного та письмового спілкування державною та іноземними мовами, працюючи в міжнародному контексті з використанням сучасних засобів комунікації.</p> <p>ФК9 – Здатність брати участь в проектуванні гідротехнічних, водогосподарських та природоохоронних об'єктів, у тому числі з використанням програмних систем автоматизованого проектування, складати окремі види технічної документації в складі проектів</p> <p>ФК10 – Здатність розробляти технологічні процеси виконання будівельних робіт та впроваджувати у будівельне виробництво сучасні способи та засоби їх реалізації.</p> <p>ФК13 – Здатність впроваджувати інноваційні</p>	<p>ПРН1 – Володіти соціально-гуманітарними, природничо-науковими та професійними знаннями, формулювати ідеї, концепції з метою застосування в діяльності академічного або фахового спрямування.</p> <p>ПРН3 – Знаходити рішення інженерно-технічних задач, пов'язаних з формуванням річкового стоку, визначати його параметри.</p> <p>ПРН4 – Виконувати за відповідними методиками інженерні розрахунки та експериментальні дослідження руху водних потоків, оцінювати і аргументувати значимість їх результатів при проектуванні гідротехнічних та природоохоронних споруд.</p> <p>ПРН5 – Описувати будову гідротехнічних, водогосподарських і природоохоронних споруд та пояснювати принцип застосування відповідних водних технологій.</p> <p>ПРН9 – Вміти застосовувати знання та навички для розв'язання якісних і кількісних задач добування, підготовки та розподілу води, очищення та відведення стічних вод.</p> <p>ПРН10 – Вміти самостійно приймати інженерні рішення щодо вибору конструкцій захисних і регуляційних споруд, систем захисту від шкідливої дії вод, гідротехнічних споруд, каналів, меліоративних систем та водогосподарських об'єктів багатопільового використання</p> <p>ПРН11 – Вміти застосовувати принципи і новітні методи розрахунку та проектування</p>

Компетентності, якими повинен оволодіти здобувач	Програмні результати навчання
<p>технології, сучасні машини та обладнання при будівництві, експлуатації та реконструкції гідротехнічних, водогосподарських та природоохоронних споруд.</p> <p>ФК19 – Здатність виявляти причини виникнення та негативні наслідки шкідливої дії води, пропонувати визначати методи захисту територій від шкідливої дії води, здійснювати розрахунки та проектувати захисні споруди.</p> <p>ФК20 – Здатність визначати вплив природокористування на довкілля, обґрунтувати необхідні заходи з природооблаштування території (ландшафтні меліорації, рекультивация порушених земель тощо)</p> <p>ФК21 – Здатність розраховувати техніко-економічні показники запроєктованих і функціонуючих елементів водогосподарських і природоохоронних об'єктів</p>	<p>гідротехнічних споруд та їх елементів, систем захисту від шкідливої дії вод, меліоративних систем та водогосподарських об'єктів з використанням сучасних інформаційних технологій.</p> <p>ПРН12 – Виконувати техніко-економічне обґрунтування конструкцій, технологічних процесів, водних технологій та здійснювати пошук оптимальних рішень створення будівельної продукції з урахуванням вимог міцності, якості, довговічності та екологічності.</p> <p>ПРН15 – Вміти обґрунтовувати раціональні інженерні та технологічні схеми обробки промислових вод, оборотних систем, добування, розподілу та підготовки природної води, відведення та очищення стічної води, обробки осаду вод вказаних категорій, впроваджувати ресурсо- та енергоощадні рішення.</p> <p>ПРН16 – Визначати склад і структуру виробничої бази, потребу у матеріально-технічних ресурсах для забезпечення будівництва водогосподарських та природоохоронних систем.</p> <p>ПРН17 – Визначати техніко-економічні показники запроєктованих і функціонуючих гідротехнічних, водогосподарських і природоохоронних об'єктів.</p> <p>ПРН23 – Оволодіння навичками працювати самостійно (кваліфікаційна робота), або в групі (лабораторні роботи, включаючи навички лідерства при їх виконанні), уміння отримати результат у рамках обмеженого часу з наголосом на професійну сумлінність та унеможливлення плагіату.</p> <p>ПРН25 – Виконувати операції діагностування, технічного обслуговування, ремонту та реконструкції гідротехнічних, водогосподарських та природоохоронних об'єктів.</p>

Міждисциплінарні зв'язки. дисципліна базується на знаннях студентів, отриманих при вивченні таких дисциплін як: інженерна геодезія, геологія та гідрогеологія, технічна механіка рідини та газу, інженерна гідравліка, інженерна гідрологія, гідротехнічні споруди систем водопостачання.

3. Програма навчальної дисципліни

Модуль 1

Змістовий модуль 1. Види меліорацій. Водний режим ґрунтів

- Тема 1. Види меліорацій. Види, розвиток та ефективність гідромеліорацій. Водний режим ґрунтів меліорованих територій.
- Тема 2. Водний баланс земель, що меліоруються. Встановлення необхідності застосування та вибір виду гідромеліорацій.
- Тема 3. Складові елементи меліоративних систем, їх проектування. Провідна та регулююча мережа.
- Тема 4. Водоспоживання сільськогосподарських культур та їх водозабезпеченість. Способи визначення водоспоживання культур. Залежність водоспоживання сільськогосподарських культур від кліматичних умов.
- Тема 5. Ґрунтова волога.

Змістовий модуль 2. Осушення земель

- Тема 6. Осушення земель. Типи водного живлення перезволожених земель. Методи та способи осушення. Норми осушення сільськогосподарських угідь, населених пунктів і промислових територій.
- Тема 7. Провідна, регулювальна та огорожувальна мережі. Закритий та відкритий горизонтальний дренаж.
- Тема 8. Матеріальний та нематеріальний дренаж. Вертикальний дренаж. Розрахунок дренажу.
- Тема 9. Конструкції осушувальних систем. Споруди на осушувальних системах. Польдерні системи. Підтоплення земель та затоплення територій.

Змістовий модуль 3. Зрошення земель

- Тема 10. Зрошення. Зрошувальні системи, їх конструкції. Види зрошення. Вплив зрошення на ґрунт та рослини.
- Тема 11. Поливні режими. Види поливів. Вибір способу поливу. Методи та способи поливу. Графік поливів. Графік гідромодуля
- Тема 12. Джерела зрошення. Конструкція зрошувальних систем, споруди на них.
- Тема 13. Поверхнєве зрошення. полив затопленням. Рисові системи.
- Тема 14. Підґрунтове та внутрішньо ґрунтове зволоження, дощування.
- Тема 15. Зрошувальні системи в умовах засоленних земель, зрошувальні системи в умовах зрошення стічними водами.
- Тема 16. Переваги та недоліки різних видів зрошення. Природо-господарські фактори, які враховують при виборі способу поливу. Критерії вибору способу поливу

Тема 17. Реконструкція гідромеліоративних систем. Експлуатація меліоративних систем.

Тема 18. Ерозія ґрунтів та боротьба з нею. Природоохоронні заходи в зонах застосування меліорацій.

4. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Види меліорацій. Водний режим ґрунтів												
Тема 1. Види меліорацій. Види, розвиток та ефективність гідромеліорацій. Водний режим ґрунтів меліорованих територій	3	2	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
Тема 2. Водний баланс земель, що меліоруються. Встановлення необхідності застосування та вибір виду гідромеліорацій	6,5	2	2	–	1	1,5	–	–	–	–	–	–
Тема 3. Складові елементи меліоративних систем, їх проектування. Провідна та регулююча мережа	7	2	2	–	2	1	–	–	–	–	–	–
Тема 4. Водоспоживання сільськогосподарських культур та їх водозабезпеченість. Способи визначення водоспоживання культур. Залежність водоспоживання сільськогосподарських культур від кліматичних умов	6,5	2	2	–	1	1,5	–	–	–	–	–	–
Тема 5. Ґрунтова волога	3	2	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
Разом за змістовим модулем 1	26	10	6	–	4	6	–	–	–	–	–	–
Змістовий модуль 2. Осушення земель												
Тема 6. Осушення земель. Типи водного живлення перезволожених земель. Методи та способи осушення.	7	2	2	–	2	1	–	–	–	–	–	–

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Тема 7. Провідна, регульовальна та огорожувальна мережі. Закритий та відкритий горизонтальний дренаж	7	2	2	-	2	1	-	-	-	-	-	-
Тема 8. Матеріальний та нематеріальний дренаж.. Вертикальний дренаж. Розрахунок дренажу	12	2	4	-	4	2	-	-	-	-	-	-
Тема 9. Конструкції осушувальних систем. Споруди на осушувальних системах. Польдерні системи. Підтоплення земель та затоплення територій	12	2	4	-	4	2	-	-	-	-	-	-
Разом за змістовим модулем 2	38	8	12	-	12	6	-	-	-	-	-	-
Змістовий модуль 3. Зрошення земель												
Тема 10. Зрошення. Зрошувальні системи, їх конструкції. Види зрошення. Вплив зрошення на ґрунт та рослини	5	2	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Тема 11. Поливні режими. Види поливів. Вибір способу поливу. Методи та способи поливу. Графік поливів. Графік гідромодуля	10	2	4	-	2	2	-	-	-	-	-	-
Тема 12. Джерела зрошення. Конструкція зрошувальних систем, споруди на них	9	2	4	-	2	1	-	-	-	-	-	-
Тема 13. Поверхнєве зрошення. полив затопленням. Рисові системи	5	2	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-
Тема 14. Підґрунтове та внутрішньо ґрунтове зволоження, дощування	6	2	2	-	1	1	-	-	-	-	-	-
Тема 15. Зрошувальні системи в умовах засолених земель, зрошувальні системи в умовах зрошення стічними водами	5,5	2	1	-	1	1,5	-	-	-	-	-	-

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Тема 16. Переваги та недоліки різних видів зрошення.. Критерії вибору способу поливу	5,5	2	2	–	–	1,5	–	–	–	–	–	–
Тема 17. Реконструкція гідромеліоративних систем. Експлуатація меліоративних систем	6	2	1	–	1	2	–	–	–	–	–	–
Тема 18. Ерозія ґрунтів та боротьба з нею. Природоохоронні заходи в зонах застосування меліорацій	4	2	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–
Разом за змістовим модулем 3	56	18	18	–	8	12	–	–	–	–	–	–
Усього годин	120	36	36	–	24	24	–	–	–	–	–	–

5. Темі практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		денна	заочна
1.	Визначення необхідності гідромеліоративних заходів. Вибір типу та складу меліоративної системи	4	–
2.	Визначення водоспоживання сільгоспкультур	2	–
3.	Вибір методу та способу осушення перезволожених земель	2	–
4.	Провідна, регульовальна та огорожувальна мережі	2	–
5.	Розрахунок дренажу	2	–
6.	Конструювання осушувальної мережі та трасування мережі	2	–
7.	Розрахунок осушувальної мережі	2	–
8.	Споруди на осушувальних системах	2	–
9.	Зрошувальні системи. Вибір способу поливу	2	–
10.	Складання графіка поливів або графіка гідромодуля	4	–
11.	Конструювання зрошувальної системи, трасування мережі	4	–
12.	Розрахунок зрошувальної мережі	4	–
13.	Споруди на зрошувальних системах	2	–
14.	Реконструкція, експлуатація гідромеліоративних систем	2	–
	Усього	36	—

6. Теми лабораторних занять – не передбачені

7. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		денна	заочна
1.	Види, розвиток та ефективність гідромеліорацій. Водний режим ґрунтів меліорованих територій	1	–
2.	Водний баланс земель. Встановлення необхідності застосування та вибір виду гідромеліорацій	1,5	–
3.	Складові елементи меліоративних систем, їх проектування.	1	–
4.	Способи визначення водоспоживання культур. Залежність водоспоживання сільськогосподарських культур від кліматичних умов	1,5	–
5.	Ґрунтова волога	1	–
6.	Осушення земель. Типи водного живлення перезволожених земель. Методи та способи осушення. Норми осушення	1	–
7.	Провідна, регульовальна та огорожувальна мережі. Закритий та відкритий горизонтальний дренаж	1	–
8.	Матеріальний та нематеріальний дренаж.. Вертикальний дренаж. Розрахунок дренажу	2	–
9.	Конструкції осушувальних систем. Споруди на осушувальних системах. Польдерні системи. Підтоплення земель та затоплення територій	2	–
10.	Зрошення. Зрошувальні системи, їх конструкції. Види зрошення. Вплив зрошення на ґрунт та рослини	1	–
11.	Поливні режими. Види поливів. Вибір способу поливу. Методи та способи поливу. Графік поливів. Графік гідромодуля	2	–
12.	Джерела зрошення. Конструкція зрошувальних систем, споруди на них	1	–
13.	Поверхнєве зрошення. полив затопленням. Рисові системи	1	–
14.	Підґрунтове та внутрішньо ґрунтове зволоження, дощування	1	–
15.	Зрошувальні системи в умовах засолених земель, зрошувальні системи в умовах зрошення стічними водами	1,5	–
16.	Переваги та недоліки різних видів зрошення. Природо-господарські фактори, які враховують при виборі способу поливу. Критерії вибору способу поливу	1,5	–
17.	Реконструкція гідромеліоративних систем. Експлуатація меліоративних систем	2	–
18.	Ерозія ґрунтів та боротьба з нею. Природоохоронні заходи в зонах застосування меліорацій	1	–
	Разом	24	–

8. Індивідуальні завдання

№ з/п	Вид індивідуального завдання	Семестр	Найменування завдання	Об'єм завдання	Кількість год. на виконання	
					денна	заочна
1.	розрахунково-графічна робота		Розрахунок осушувальної системи	Пояснювальна записка на 12 стор.	12	–
2.	— " —		Розрахунок зволожувальної системи	Пояснювальна записка на 15 стор.	12	–
			Усього		24	–

9. Методи навчання

Вивчення навчальної дисципліни проводиться шляхом читання лекцій, проведення групових практичних занять та лабораторних робіт. Головна мета лекції – допомогти студентам глибоко вивчити найбільш складні теоретичні положення та закономірності. Лекція в багатьох випадках полегшує вивчення предмета, самостійну роботу, виконання розрахунково-графічних робіт, підготовку до екзамену. Слухаючи лекцію, студент повинен стежити за смисловим, логічним зв'язком, виділяти головне. Практичні заняття проводяться з метою навчання студентів методам розрахунку безнапірних потоків, а також для проведення поточного контролю успішності та якості підготовки студентів. Він проводиться за результатами контрольних завдань, виконання розрахунково-графічних робіт, виконання студентами лабораторних робіт. При вивченні дисципліни застосовуються технічні засоби навчання у вигляді плакатів та лабораторних установок.

10. Методи контролю

Проміжний контроль здійснюється шляхом опитування студентів в усній та письмовій формі (письмові контрольні роботи).

Практичні навички виконання розрахунків оцінюються шляхом перевірки індивідуальних розрахунково-графічних.

Підсумковий контроль проводиться в формі диф. заліку.

Контроль залишкових знань здійснюється шляхом проведення комплексних контрольних роботах.

11. Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти

Поточне тестування та самостійна робота																		ІЗ	Сума
Змістовий модуль 1					Змістовий модуль 2				Змістовий модуль 3										
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10	T11	T12	T13	T14	T15	T16	T17	T18		
3-5	3-5	3-5	3-5	3-5	3-5	3-5	3-5	3-5	3-5	3-5	3-5	3-5	3-5	3-5	3-5	3-5	3-5		
12 – 20					12 – 20				18 – 30									18 – 30	60–100

T1, T2 ... T18 – теми змістових модулів.

Оцінювання знань та вмінь студентів здійснюється згідно з вимогами: "Положення щодо оцінювання знань та вмінь студентів Харківського національного університету будівництва та архітектури за Європейською кредитною трансферно-накопичувальною системою".

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ЄКТС	Оцінка за національною шкалою
90 – 100	A	відмінно
82 – 89	B	добре
74 – 81	C	
64 – 73	D	задовільно
60 – 63	E	
35 – 59	FX	
1 – 34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

12.Методичне забезпечення

1. Методичні вказівки до виконання індивідуальних завдань з навчальної дисципліни "Основи гідромеліорації" для студентів спеціальності 194 "Гідротехнічне будівництво, водна інженерія та водні технології" усіх форм навчання / Укладач О.І.Рязанцев. – Х.: ХНУБА, 2019. – 45 с.
2. Розгорнутий план лекцій з навчальної дисципліни "Основи гідромеліорації" для студентів спеціальності 194 "Гідротехнічне будівництво водна інженерія та водні технології" усіх форм навчання / Укладач: О.І.Рязанцев – Х: ХНУБА, 2018. – 18 с.

13. Рекомендована література

Базова

1. ДБН В.2.4.-1-99 "Меліоративні системи та споруди".К: 2000. – 176 с.
2. Костяков А.Н. Основы мелиорации. М.: Сельхозгиз, 1960 – 624с.
3. Лазарчук М.О. Осушення земель. – К.: 1997 – 244 с.
- 4.осушительно-увлажнительные системы Маслов Б.С., Станкевич В.С., Черненко В.Я. – М.; "Колос", 1973.
5. Сільськогосподарські меліорації /під ред. С.М.Гончарова, Г.С.Потоцького.): Підручник – К.: “Вища школа”, 1991. – 389 с.
6. Мелиорация и водное хозяйство. Часть 3. Осушение. Справочник / Под ред. Б.С.Маслова - М.:Агропромиздат, 1985. – 447 с.
7. Мелиорация и водное хозяйство. Часть 6. Орошение. Справочник / Под ред. Б.Б.Чумакова - М.:Агропромиздат, 1990. – 415 с
8. Дмитрієв А.Ф., Хлапук М.М., Шумінський В.Д. та інші. Гідротехнічні споруди. Вид-во РДТУ 1999. 328 с.

Допоміжна

9. ДБН В.2.4-3:2010 Гідротехнічні споруди. Основні положення. К., Мінрегіонбуд України, 2010.
10. ДБН В.2.4-20-2014 Греблі з ґрунтових матеріалів. Основні положення. . К., Мінрегіонбуд України, 2015. (СНиП 2.06.05-84 Греблі з ґрунтових матеріалів. – М. 1985).
11. Примеры расчетов по гидравлике Учеб. пособие для вузов. под ред А.Д.Альтшуля, М.: Стройиздат. – 1977. – 255с.
12. Агроскин И.И., Дмитриев Г.Т., Пикалов Ф.И. Гидравлика. – М.: ГЭИ, 1954.
13. Справочник по гидравлическим расчетам / Под ред. П.Г. Киселева. – изд. 4. – М.; Энергия, 1972. – 370 с.

Інформаційні ресурси

1. <http://10/10/10/10> (електронний бібліотека ХНУБА).
2. <http://korolenko.kharkov.com/> (Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г.Короленка).